

Válasz Prof. Dr. Ferkai András, Prof. Dr. Valuch Tibor és Prof. Dr. Tamáska Máté bírálataira

Először is meg szeretném köszönni opponenseim munkáját, olyan ritka amikor alaposan, értően olvassák az ember szövegét, így különösen örömteli, amikor ez megtörténik. Tovább növeli az örömet, hogy a bírálatok egyetértenek abban, hogy egy fontos társadalmi problémakört eredményes dolgoztam fel.

A válaszomat hat csomópont köré rendeztem. Először azokra a kérdésekre, megjegyzésekre válaszolok, melyek a dolgozat szerkezetét, témakijelölését érintették, majd a lakhatás diskurzusáról, annak elemzéséről fogok beszélni a felvetett dilemmák kapcsán, reagálok a periodizációt, a paneles lakótelepek típussterveinek átalakulását, illetve a szakirodalom használatát érintő megjegyzésekre és végül (mivel ez is szóba került a bírálatokban) szólok a dolgozat alapjául szolgáló kutatás folytatásának lehetséges irányairól.

I. A dolgozat szerkezete, témakijelölés:

Ferkai András szerint félrevezető a címben a lakásépítés szó, hiszen a „lakásépítés elvei és gyakorlata csupán egyetlen fejezetben szerepel, a többi a lakáskérdés más szegmenseit veszi górcső alá.”

Nehéz egy dolgozatnak jó címet adni. A szocializmus építése. Az állami lakásépítés 1945 után címmel legalább két dologra szerettem volna utalni, illetve két dolgot szerettem volna tisztázni. Egyrészt, hogy szerintem a lakáskérdés alapvető, konstituáló eleme volt a „kiépülő” és megszilárduló szocialista rendszernek. Másrészt, hogy a dolgozatban az állami lakásépítésre koncentrálok és a magánérs lakásépítés csak annyiban jelenik meg, amennyiben tükröt tart az állami lakáspolitikának, lakásépítésnek. Meglátásom szerint (és remélem ebben a dolgozat meggyőző volt), magát az állami lakásépítést nem lehet megérteni, az azt körülvevő szervezeti, szakértői és gazdasági környezet nélkül mivel azok alapvetően befolyásolják és meghatározzák azt és ilyen értelemben ezek is a lakásépítéshez tartoznak. Ezért jöttek létre azok a fejezetek, melyek a szorosán vett lakásépítésen túlmutatnak. Persze minden cím annyiban jó vagy rossz, amennyiben az olvasót megszólítja és figyelmét fókuszálja, az értekezés majdani publikálásakor keresni fogom a jobb lehetőségeket.

Szintén Ferkai András veti fel, hogy a dolgozat fő kérdése (van-e „egy domináns, a lakhatással kapcsolatos állampárti ideológia, nézetrendszer a magyar társadalomban, vagy esetleg több elképzelés versengett egymással 1948 és 1990 között”) álkérdés, hiszen éppen az én eddigi munkásságom bizonyítja, hogy a lakhatás kérdését „kizárólag a társadalmi intézményrendszer összes érintett területének párhuzamos vizsgálatával lehet megérteni.”

Abban teljesen egyetértek Ferkai Andrásal, hogy a lakáskérdést a maga komplexitásában kell vizsgálni, de ebből azt hiszem nem következik, hogy álkérdés lenne a dolgozat vezető dilemmája, miszerint több ideológia/nézetrendszer versengett-e egymással a lakhatással kapcsolatban. Az különböző nézetrendszerek viszonyát firtató kérdés elsősorban arra irányul, hogy az adott társadalmi térben milyen megoldások voltak elképzelhetőek, kimondhatóak a lakhatás problémáival kapcsolatban. Ha picit kitégítjük a fókuszunkat, akkor világosan látszik, hogy számos olyan kérdés volt a szocializmus idején, ahol fontos megközelítések egyszerűen kizáródtak vagy nagyon a peremre szorultak az adott diskurzív térben. Bódy Zsombor például legújabb munkájában

(Bódy Zsombor: 1945 Magyarországon, 2024) nagyon szépen bemutatja, hogy a háború utáni átmenet történeti értékelésében lényegében csak a baloldali narratívák érvényesülhettek, de hasonló a helyzet a vallás, vagy az egyházak szerepével kapcsolatosan is. Tehát egyáltalán nem evidencia a lakáskérdéssel kapcsolatosan észlelhető diszkurzív többszólamúság. Sőt éppen a dolgozat jelzi (ahogy arra Tamáska Máté is felhívja a figyelmet bírálatában), hogy a lakáspolitikai szakértői diskurzusában, annak kritikus hangvétele ellenére bizonyos, a szocializmus, a szocialista berendezkedés alapelveit megkérdőjelező következtetések, még ebben a többszólamúságban sem voltak kimondhatóak.

Valuch Tibor úgy véli „érdemes lett volna az értekezésnek keretet adó kutatási kérdéseket még valamivel pontosabban és egyértelműbben megfogalmazni és markánsabban jelezni azt is, hogy a lakásépítés nem állami szegmensei és aktorai, még pontosabban az állami lakásépítés, a lakáspolitikai és a magán lakásépítés viszonya nem vagy csak érintőlegesen képezik az elemzés tárgyát.”

Természetesen mindig lehet pontosabban megfogalmazni egy dolgozat kutatási kérdéseit, de úgy érzem mind a cím, mind a dolgozat azon része, ahol a célokat kijelölöm és erre támaszkodva a fejezetek felosztása, tartalma, azok címei világossá teszik, hogy a dolgozat fókuszában az állami lakásépítés van és minden más (legyen az a magán-erős lakásépítés), csak ehhez képest kerül tárgyalásra. De még így is számos elemére derült fény a magán-erős lakásépítésnek, részletesen vizsgálom például a magán-erős lakásépítés állami szabályozását vagy éppen az állami befolyás, az állami elképzelések határait.

Valuch Tibor további kritikája, hogy a statisztika történetével foglalkozó és az építésügyi miniszterekről szóló fejezetek túlírtak. Úgy látja „ezek akkor illeszkednének sokkal szervezettebben, ha a munka célja elsősorban az állami lakásépítés intézményi háttérének, intézménytörténetének a bemutatása lett volna, ám erre nincs elég konkrét utalás sem a címben, sem a dolgozat bevezetésében.”

Nehéz a túlírtás vádjára válaszolni, hiszen alapvetően ízlés kérdése, hogy mi számít túl részletesnek. Az említett két fejezet megírása nekem mindenesetre nagy örömet okozott és ezt az örömet némileg Ferkai András és Tamáska Máté is visszaigazolta, amikor pozitívan emelték ki ezen részeit a dolgozatnak. Az értekezés egyik központi, egyértelműen deklarált célja, hogy a lakáskérdést a maga komplexitásában kezelje, ennek következtében az intézményi háttér, szereplők és a felhasznált statisztikai források mind-mind fontosak. Ezt egyébként a dolgozat célkitűzéseit, kereteit foglalkozó részben egyértelműen kimondásra is kerül. „Ezekre a kérdésekre választ keresve vizsgálom egyrészt a lakhatással kapcsolatos statisztikák, statisztikai adatfelvételek irányultságát, az állami lakáspolitikai aktorait és szervezeti kereteit.” (9.) Illetve mindkét fejezet bevezető oldalain hosszabban is indoklom, miért és hogy kapcsolódik ezeknek a területeknek az elemzése a dolgozat főkérdéséhez. Mindezek mellett a dolgozat majdani publikálásakor átgondolom majd milyen módon lehetne ezeket a fejezeteket rövidíteni, sűríteni.

Tamáska Máté bírálatában jelzi, hogy vannak olyan felvetett problémák, amelyek nem térnek vissza a dolgozat későbbi részében. Ilyen mindenekelőtt meglátása szerint a vidék lakáskérdése, amely a háború utáni részben önálló fejezetet kap, de már a hatvanas-hetvenes évek tárgyalásakor nem kap kiemelt figyelmet, pedig „a títustervek révén mégiscsak elmondható, hogy az állam a vidéki lakásépítésben is igyekezett irányító szerepet vállalni.”

A vidék lakáskérdése a korszak elején kifejezetten a kiemelt problémák közé tartozott a lakáskérdésről folyó diskurzusban, ráadásul akkor még a vidéki lakhatás megoldása alapvetően állami feladatként tételeződött. Ezért volt fontos számomra az ott kialakuló álláspontok ismertetése és elemzése. A hatvanas évekre ez megváltozik. Egyrészt már a lakhatásról folyó diskurzusban sem foglal el olyan fontos szerepet a vidék, mint korábban (nem írnak róla annyit), másrészt már nem jelenik meg eminensen állami feladatként a vidéki lakhatás rendezése. A hivatalos retorika és az alkalmazott eszközök (kedvezményes hitelek, a lakossági megtakarítások mobilizálása) is azt mutatják, hogy a vidéki lakáskérdést a magánérs építkezések terepére utalta az állam.

Az állami befolyás, az állami lakhatási elképzelések az 1950-es évek közepétől így elsősorban a hitelekhez kötöten, egészségügyi előírásokon és a títusterveken keresztül jelenhetett meg vidéken. Ezt az is alátámasztja, hogy maga az állam a községekben (kevés kivételtől eltekintve) lényegében nem épített, és a 60-as évek közepétől a városokban is (Budapest kivételével) meghaladta a magánérs lakásépítések száma az államiakét. Azonban nem csak az állami szerepvállalás csökkenése miatt gyengült az állami befolyás. A számosság mellett az előírásokhoz és a títustervekhez kötött állami hatás is meglehetősen korlátozott volt gyakorlatban, ahogy ezt a korabeli szakirodalom és a lakásstatisztikák is egyértelműen bizonyítják és ahogy erre a dolgozatban is utalok (115-116.; 199-200.) Ennek legfőbb oka, hogy még az állami kölcsön igénybevételekor sem volt kötelező a títustervek használata. A statisztikai adatok is az állami befolyás gyengeségét támasztják alá azzal, hogy jelzik 1971 és 1985 között épült lakásoknak csak 36,6%-a épült típus- vagy tipizált tervek alapján.

Egy további kritikus pontra tapint rá Valuch Tibor bírálataiban mikor azt javasolja, hogy érdemes lett volna legalább még egy alfejezet erejéig végig gondolni a hiány szerepét és kényszerítő erejét az állami lakáspolitikában, illetve ezzel összefüggésben a lakáshiány enyhítésére irányuló magánkezdeményezések állami kezelésének a kérdéskörét is.

A lakáshiány, illetve megszüntetése valóban az egyik legfontosabb hajtóereje volt az állami lakáspolitikának, illetve az egyéni stratégiáknak is. Ennek köszönhetően a hiány fogalma és az azzal való küzdelem, a hiányra adott reakciók folyamatosan jelen vannak a dolgozat lapjain, persze nincs akadálya annak, hogy ez a jelenlét még erősebb legyen. Jelenleg a hiány problémájával egy külön alfejezet (Lakáshiány) foglalkozik, ahol a lakáshiány definícióját és annak számolási módját, illetve az ezzel kapcsolatos szakértői diskurzust elemzem. A Miért nem működik a rendszer? és a Megoldási javaslatok fejezetek pedig azokat a problémákat veszi sorra, amelyek a korabeli diskurzus szerint mennyiségi és minőségi lakáshiányhoz vezettek, illetve a kortárs megoldási javaslatokat elemzik. (108-128.) De folyamatosan jelen van a hiány például a miniszteri tevékenységeket, akciókat vagy az állami lakásépítés útkeresését elemző oldalakon, ahogyan Kornai koncepciója a lakáshiány okairól is bemutatásra kerül. A hiány mellett ezekben a fejezetekben egyben jelen van a magánérs lakásépítéshez való állami viszonyulás problémája. Éppen a miniszteri agendák és a lakásépítéssel kapcsolatos rendeletek elemzése mutatja meg azt, hogy már a korai ötvenes évektől kénytelen volt kiemeltem kezelni az állam a magánérs lakásépítést.

Tamáská Máté és Valuch Tibor némileg sajnálattal jelzik, hogy a lakások tényleges használata illetve a lakást használó ember kisebb figyelmet kap a szövegben az elvártnál. Csupán egy-egy speciális kérdésnél, pl. a falusi kislakások konyhájának elemzésénél, a konyha funkciójának tárgyalásakor

utalok arra, hogy a títustervek emberképe meglehetősen távol állt az emberek tényleges szociális valóságától.

Valóban, a dolgozat elsősorban és szándékosan az állami akciókra koncentrált a lakáshatás kérdését vizsgálva és ugyan elég hosszan (például „Állami lakásépítés a gyakorlatban” című fejezetben), de csak másodsorban kerül tárgyalásra, hogy az állami lakáspolitikában hogyan és hol jelenik meg az ember. A dolgozat célkitűzéséből fakadóan a konkrét, gyakorlati lakáshasználat elemzése szét feszítette volna az értekezés tartalmi és szerkezeti kereteit egyaránt. A lakáshasználat gyakorlatának elemzése más megközelítési módot, részben más módszertant és más forrásbázist igényelt volna. De lakhatás kapcsán kirajzolódó állami normarendszer meghatározása és feltérképezése (amit a dolgozat elvégzett) nélkülözhetetlen előfeltétele ez egyéni lakáshasználat és az egyéni lakáshasználók cselekvéseinek valódi megértéséhez. Ilyen értelemben az egyéni lakáshasználat vizsgálata egy következő, általam is nagyon izgalmasnak tartott kutatás tárgya lehet.

II. Szakirodalom:

Mindkét, a dolgozatot a nem a társadalomtörténet felől elemző bírálóm (Tamáska Máté és Ferkai András) felrója, hogy elsősorban történettudományi, szociológiai, társadalomtudományi szakirodalomra támaszkodom a kutatási kérdéseim elemzésekor és a válaszok keresése során csak csökkentett mértékben jelennek meg az építészettörténeti, építészettudományi tanulmányok, ezeken a területeken inkább elsődleges forrásokhoz nyúlok. Ebben többé-kevésbé igazat kell adnom bírálómnak. A szakmai életem (itt most nem tárgyalandó okok miatt) úgy alakult, hogy mindig olyan témák kerültek az érdeklődésem középpontjába, amelyek interdiszciplinárisak. A középiskolai tanári hivatás kialakulásának történetével foglalkozó doktori disszertációm a pedagógia és a történettudomány kereszteződésében feküdt, a lakhatás története pedig az építészettörténet, szociológia és a történettudomány metszéspontjában helyezhető el. Viszonylag sok tapasztalatom gyűlt tehát össze különböző megközelítések összefésülésének nehézségeiről. Az egyik nagyon fontos tapasztalat (és ebben például a történeti összehasonlításokkal foglalkozó nemzetközi szakirodalom is megerősít), hogy minden igyekezet ellenére az a tudományos környezet, terület amiben a kérdésfeltevést megtörténik, alapvetően meghatározza a dolgozat módszertanát, irányvonalát és részben a felhasznált szakirodalmat is. Jelen esetben egy társadalomtörténeti, történeti szociológiai dolgozat akaratlanul is ezen terület szakirodalmához képest fogalmazza meg magát elsősorban. Az interdiszciplinaritás hétköznapi nehézségeihez tartozik másrészt, az a tapasztalat, hogy a különböző tudományterületek látszólag azonos témát feldolgozó elemzései gyakran nehezen vonatkoztatóak egymásra, mivel a mögöttük lévő kérdésfeltevések, problémák és módszertanok nagyon különbözőek és ennek következtében nem is mindig járulnak hozzá érdemben a másik tudományterület koncepciói segítségével megfogalmazott probléma jobb megértéséhez. Mindezek mellett törekedtem építészettudomány és építészettörténet eredményeinek bevonására, számos építész szerző, köztük a bírálóm írásait is nagy haszonnal forgattam. A közölt kiegészítések azonban azt jelzik (különösen Ferkai András alapos hiányjegyzéke), hogy nem merítettem elég nagy kanállal. A disszertáció könyvvé alakításakor erre mindenképpen figyelni fogok.

III. A lakáskérdés diskurzusa:

Az értekezés bírálói közül ketten is (Ferkai András és Tamáska Máté is) több kérdést vetettek fel az értekezésben elemzett, a szocialista korszak lakhatási diskurzusával kapcsolatosan. Elsősorban két cél vezetett a lakhatásról folyó szakértői beszéd elemzésekor. Egyrészt meg akartam határozni melyek azok a szakmai fórumok és kik ellenőrizték azokat a szakmai fórumokat, ahol a lakhatással kapcsolatos gondolatokat, dilemmákat fel lehetett vetni, másrészt az érdekelt milyen fogalmi keretek között lehetett szavakba önteni a lakhatással kapcsolatos problémákat: mit lehetett elmondani és mit nem a lakhatással kapcsolatban a szocialista Magyarországon. Tamáska Máté az elemzésemet olvasva azt veti fel, hogy „a kommunista hatalomátvétel nyomán lezajlott tulajdonfosztást lényegében legalizálták a következő évtizedek.” A legalizálás talán túl erős kifejezés, de az vitathatatlan, hogy a korszakban államosításnak hívott „tulajdonfosztás” mint téma nem igazán jelent meg a korabeli hivatalos, szakértői közbeszédben. A nyolcvanas években ugyan már nyilvánosan tárgyalni lehetett az állami bérlakások privatizálását és az állami tulajdon problémáit, az ezekben a koncepciókban megjelenő privatizáció azonban még nyomokban sem tartalmazta a kárpótlás gondolatát vagy magának az államosításnak az erkölcsi elítélését. Ez egyrészt a korabeli hivatalos nyilvánosságban lehetetlen lett volna, másrészt úgy tűnik, hogy a valamikori bérház- és villatulajdonosok kárpótlását még az állami lakáspolitiká legkeményebb kritikusai sem tartották üdvösnek.

Szintén a lakhatás diskurzusához kapcsolódva mondja Ferkai András: „Nem értek egyet azzal az állítással, hogy az építészeti közbeszédet 1945-től monopolizáló modern építészet uralmát a szocialista realizmus sem tudta megtörni. [...] A sztálini „emberről való gondoskodás” nem azonos a modern mozgalom funkcionalizmusával, ahogyan a „népgazdaság mindenkori érdekeinek következetes betartása” sem azonos a gazdaságossággal.” Sajnos ebben (a legnagyobb tisztelet mellett is) vitában állok Ferkai Andrással. Továbbra is úgy látom, hogy a lakásépítés 1951 utáni jelszavai az olcsóság, funkció-gondoskodás, a tájba, a nemzeti tradícióhoz jobban illeszkedő külső, a nemzeti tradíciótól eltekintve a modern építészetet kompromisszumok nélkül képviselők számára is elfogadhatóak voltak és ha nem is minden esetben, de többségében a sztálinista kategóriák és szocreál formák mögött a tartalom és a szakmai mérce a hivatalosan „megvetett” modern volt. Ezt erősíti meg az ötvenes évek építészeti mindennapjairól beszámoló Molnár Péter, amikor arról beszél, hogyan kerülték meg a gyakorlatban a szocreál követelményeket, de a modern építészeti elvek szívósságát mutatják az Ipartervben az 1950-es években megalkotott gazdasági épületek is. Ugyan erre utalnak az 1980-as évek végén készült interjúk is, ahol a korszak vezető építészei értékelik (többek között) a szocreál időszakát. Farkasdy Zoltán az akkori építészet „humánumát, az emberhez való idomodását” emelte ki, Jánossy György vagy Perényi Imre pedig a korszak rövidegét és hatásának erőtlenségét. Ezek a megnyilatkozások, a korabeli viták szövegének elemzése és az a tény, hogy 1954, de legkésőbb 1956 után az egész építészetszocializmus egycsapásra és mindenféle gond nélkül vissza tudott térni a diskurzusok szintjén az építészeti modern elveihez, számomra azt a tézist erősíti meg, hogy az építészeti gondolkodást a vizsgált korszakban a modern építészeti mozgalom uralta és ezt a monopol helyzetet a szocreál időszak sem ingatta meg. Azért sem tudta megingatni, mert az építészeti kulcspozíciókat betöltők személye lényegében alig változott. Természetesen az, hogy a diskurzusban megmarad a modern ereje nem jelenti azt, hogy nem épültek ebben az időszakban olyan épületek, melyek a szocreál stílust követve, mind homlokzatukban, mind szerkezetükben ellentmondtak a modern elveinek.

A kutatás azt is megmutatta, hogy a teljes nyilvánosság egyneműsítésével párhuzamosan az építészeti nyilvánosság fórumait is szélesebben monopolizálták a baloldali, később egyértelműen a kommunista párthoz kötődő építészek. Abban valóban igaza van Ferkai Andrásnak, hogy közvetlenül a háború utáni években más hangok és vélemények is megszólaltak a nyilvánosságban, de ezek egyrészt gyorsan elhaltak, másrészt soha nem volt valós esélyük arra, hogy a háború után megszilárduló szocialista államnak a lakással kapcsolatos cselekvéseit meghatározzák. Így mivel kimondatottan az állami lakásépítés befolyásoló nyilvános diskurzus érdekelt, illetve a teljes korszakot vizsgáltam, a dolgozat súlypontjait is ennek megfelelően alakítottam ki. Az, hogy az így kialakult hivatalos diskurzus hatásának voltak korlátai nem kérdéses, ahogy arra az értekezés vonatkozó fejezete is felhívja a figyelmet.

IV. Periodizáció:

A dolgozatomban javaslatot teszek a szocialista kori lakhatás történetek periodizációjára is. Ennek röviden az a lényege, hogy sem a politikatörténeti 1956-os határ, sem az inkább társadalomtörténeti ihletettséggű 1963-as (mindkettő a Kádár-rendszert és a Rákosi-korszakot választja el egymástól) nem tűnik fordulópontnak az állami lakáspolitikai és a lakásépítés szempontjából. Ezzel szemben az látszik, hogy az 1953-as évtől indult meg az újonnan épített lakások számának növekedése, egybe esve a lakáspolitikának a magánérős lakásépítést támogató intézkedéseivel. Az újépítésű lakások folyamatosan emelkedő tendenciája csak 1975-ben törik meg. Az 1953 és 1975 közötti növekedési szakasz, de a lakáspolitikai intézkedések is, a lakáskérdés tekintetében egyfajta kontinuitásra hívják fel a figyelmet a Rákosi- és a Kádár-rendszer között, még akkor is, ha nem kérdéses, hogy az állami lakásépítés csúcsideje a Kádár-korszakra tehető. Ennek kapcsán Ferkai András azt jelzi, hogy mind a títustervek, diskurzusánál, mind a periodizációnál jobban kellene hangsúlyozni a Nagy Imre kormány befolyását. Bár az 1953-as kormányprogram hatásáról a lakáspolitikára magam is írok, abban igazat kell adnom bírálómnak, hogy ezt a motívumot érdemes jobban kidomborítani az érvelésben.

V. Lakótelepek változása:

Abban is egyetérttek Ferkai Andrásal, hogy a panel nem egyenlő a panellel és lakótelepek építésével foglalkozó kutatások, eddig csak sporadikusan törlesztett adóssága annak feltérképezése, hogyan változott, fejlődött, alkalmazkodott a lakossági igényekhez a házigyárak termékeire támaszkodó lakótelep-építés. A házigyárak termékeinek megújítására a nyolcvanas évek elején került sor, ekkor dolgozták ki az új, ún. E- (egységesített) típusú terveket. Ezeknek a títusterveknek az újdonsága, hogy a korábbi gyakorlattal szemben, nem az épületeket, hanem a lakásokat, közlekedőket, lépcsőházakat tipizálták, ami a tervezőknek lehetőséget adott a korábbiaknál változatosabb, a helyi igényekhez és lehetőségekhez jobban alkalmazkodó házak, lakótelepek tervezésére és építésére. Ennek az új títustervnek köszönhető például, hogy a Ferkai András által pozitív példaként említett Káposztásmegyeri lakótelep önálló negyedekkel, keretes tömbökben védett belső udvarokkal bír. Mindezek ellenére azt gondolom, hogy a békásmegyeri lakótelep és annak problémái jól jellemzik a teljes panel lakótelep állományt. Egyrészt azért feltételezem ezt, mert a statisztikai adatok világosan mutatják, hogy a lakótelepi lakások többsége (59,3%-a) 1960 és 1979 között, azaz az új títustervek kidolgozása előtt épült. (1996. évi Mikrocenzus.

A lakótelepi lakások és lakóik, 1998, 18.), másrészt levéltári források azt mutatják, hogy a nyolcvanas évek elejére kidolgozott új típustervek alkalmazása csak fokozatosan történt meg, egyes házgyárak még 1984-ig a régi típustervek alapján dolgoztak. Harmadrészt éppen Káposztásmegyer példája mutatja meg, hogy az új típustervek sem oldották meg a panelépítésű nagy lakótelepek problémáit, hiszen a közlekedés, a városközponttal való összeköttetés kérdését a Káposztásmegyer kapcsán készülő rendezési tervek mindegyike a M3-as metró meghosszabbításával kívánta megoldani, ez viszont máig nem történt meg, tehát az általános problémák jelentős része (ide tartozik a szolgáltató egységek hiánya is) a határozott alaprajzi fejlődés és a jobb beépítési tervek ellenére, megmaradt.

VI. Folytatási lehetőségek:

A bírálatokban több helyen is felmerül a dolgozat bővítésének, az alapjául szolgáló kutatásnak új irányokba való továbbvitelének lehetősége. Tamáska Máté az urbanisztikai környezet, a városi táj szerepére hívta fel a figyelmet és kutatás egy lehetséges további fejezetének tartja miként ért össze a lakás, mint építészeti produktum és a lakás, mint a városban lakás eszközeinek problémája a korszakban. Valuch Tibor a lakásviszonyokban meglévő egyenlőtlenségek problémakörének, az egyenlőtlenségek újra termelődésével kapcsolatos kérdések feldolgozását javasolja. Ferkai András pedig a panellakótelepek változásának kutatására hívta fel a figyelmet. Két dolog miatt örülök ezeknek a felvetéseknek. Egyrészt mert magam is úgy látom, hogy a lakhatás története olyan kincsesbánya, ami még sok feltárni való értéket rejt magába, másrészt mert mivel a kutatást annak ellenére, hogy sokszor egyéni munkával jár, alapvetően közösségi tevékenységnek gondolom, azt remélem, hogy ezek a felvetések, iránymutatások az együtt gondolkodás, sőt esetleg közös projektek lehetőség rejtik magukban.

Zamárdi-Budapest, 2024. augusztus 15.

Keller Márkus